

KELBETLIK MÁNILI FRAZEOLOGIZMLERDÍN EMOCIONAL-EKSPRESSIVLIK ÓZGESHELİKLERI

Aynazarova Gúlara

filologiya ilimleriniń kandidatı, docent
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mırzabaeva Muxabbat

2-kurs magistrantı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya. *Maqala qaraqalpaq tilindegi kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń emocional-ekspressivlik ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniwge arnalǵan. Kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń adamlarǵa baylanıslı túrleri, zatlardıń sıpatın bildiriwshi túrleri, unamlı hám unamsız boyawlarǵa iye túrleriniń emocional-ekspressivlik ózgeshelikleri kórkem shıǵarmalardan alúnǵan misallar tiykarında talqı jasaldı.*

Gilt sózler: *Frazeologiyalıq sóz dizbek, kelbetlik mánili frazeologizmler, emocional-ekspressivlik ózgeshelik, stilistikalıq qural, adyektivaciya, obrazlılıq, kórkemlik, unamlı hám unamsız boyawlar, frazeologiyalıq frazeologiyalıq ótlesiw.*

Hár bir tildiń ózine tán bolǵan milliy qásiyeti onıń sózlik quramınan, ásirese frazeologiyasınan anıq kórinedi. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri óziniń obrazlılıǵı menen, tereń mánililigi menen kózge túsetuǵın hár bir millet tiliniń ózgeshe bir kórinisi bolıp tabıladı. Erte dáwirlerden beri xalıq tilinde qollanılp kiyatırǵan frazeologizmlerdiń ózine tán ekspressivlik boyawları, tereń mánililigi hám tásirsheńligi menen ayılayın degen pikirge funkcionallıq jaqtan dállik hám ózgeshe bir tús beredi. Sonlıqtan da, frazeologizmler kórkem shıǵarmada súwretlewdiń leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallarınıń biri sıpatında keńnen qollanılp kiyatır.

Frazeologizmler óziniń sırtqı kórinisi boyınsha, mánisi jaǵınan, qollanıluwı jaǵınan ayırıqshalıqlarǵa iye. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń grammatikalıq quramı hám qurılısı tárepın qarastırǵanımda, olardıń sintaksislik tutashlıǵı saqlanıp hám basqa erkin sóz dizbeklerinen ayırılıp turatuǵının kóriwimizge boladı.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası jaǵınan túrleri prof. E.Berdimuratovtıń [3], S.Naurızbaevanıń [5], J. Tańırbergenovlardıń [7] miynetlerinde sóz etiledi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń ishinde kelbetlik mánili frazeologizmler ózgeshe sıpatqa iye. Olar atlıq, ráwish hám feyil mánili

frazeologizmlerge salıstırǵanda emocional-ekspressivlik boyawlarınń hár túrliligi menen ajırılıp turadı.

Frazeologizmler óziniń genetikalıq, funkcionallıq, qurılıslıq ayırıqshalıqları, semantikalıq sıpatı jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. Bul jaǵday frazeologizmniń izertlew obyektin belgilewde biraz qıyınshılıqlar tuwdıradı. [4. 4]

Kelbetlik mánili frazeologizmler adamnıń, zattıń túrin, sın-sımbatın, belgisin, sapasın basqa bir zatqa teńep, kórkemlep túsindiredi. Sonlıqtan da olar kórkem shıǵarmalarda ónimli qollanıladı. Mısalı: aq kókirek (adam), kók ójet (adam), bawırı bos (adam), bir sózli (adam), kópti kórgen (adam), ana súti awzınan ketpegen (adam), bir ayaǵı górdede, bir ayaǵı jerde (adam), iyt mutı (zat), tozıwı jetken (zat), kózdiń jawın alǵanday (zat), muz qara kesek (zat) t.b.

Adyektivlik frazeologizmlerdi adamdı yamasa zattı sıpatlap keliwine baylanıslı mánilik jaqtan eki toparǵa bólip qaraymız:

1. Adamǵa baylanıslı kelbetlik mánili frazeologizmler. Kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń bul túri óz gezeginde eki túrge ajıratamız: Unamlı sıpattı bildiriwshi: aq kókirek, keń peyil, júrek jutqan, esi pútin, qoy awzınan shóp almaytuǵın, til alǵısh, qıpsha bel, ay dese awzı bar, kún dese kózi bar hám t.b.

Unamsız sıpattı bildiriwshi: qaytpas qara, ash kóz, beti qalıń, eki júzli, ishi tar, kórse qızar, mańlayı qara, xosh jaqpas, qoyan júrek, qaqań bas, tis qaqqan, suw júrek, jeńil ayaq, haram tamaq, ıssı nanǵa alǵısız, teris qaytqan, baratırǵannıń baltasın, kiyatırǵannıń ketpenin alatuǵın hám t.b.

Bul frazeologizmlerdiń bári adamlarǵa baylanıslı aytılatuǵın kelbetlik mánili frazeologizmler. Kórkem shıǵarmalarda eń áhmiyetli kórkemlew quralları retinde keńnen qollanıladı.

2. Zat hám qubılıslarǵa baylanıslı bolǵan kelbetlik mánili frazeologizmler: kózge kóringendey (is, jumıs), eki ushlı (sóz, gáp), attıń qasqasınday, atam zamandaǵı, shekeńde tatiydı (awqat, miywe, jemis t.b.), iyneniń ushınday (aqıl, es-aqıl, pám), túyeniń kózindey, sıyası keppegen (qosıq, dóretpе), jesir qatın mıń qoy aydaǵan (zaman, dáwir, waqıt) hám t.b.

Bul joqarıda kórsetilgen frazeologizmler zat hám qubılıstıń sapasın, belgisin basqa zat hám qubılıslar menen salıstırıw arqalı túsindiredi.

Kelbetlik mánili frazeologizmler ápiwayı kelbetlik sózlerdiń sinonimi bolǵanı menen olardan dúzilisi jaǵınan, sonday-aq, mánilik jaqtan ózgeshelenip turadı. Dúzilisi jaǵınan quramalı bolıp, mánisi jaǵınan obrazlı kórkem sıpatqa iye. Hár qaysısı ózine tán mánilik ekspressivlik boyawları menen tildiń basqa birliklerinen ayırıqshalanıp turadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tildiń rawajlanıwı menen birge rawajlanıp tildiń leksikasın bayıtıp otıradı.

Frazeologiyalıq ótlesiwler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde ayrıqsha bir topardı quraydı. Olar hesh qanday bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın, quramındaǵı komponentleri óziniń tiykarǵı leksikalıq mánisin joytıp jibergen sóz dizbekleri. Sonlıqtan da, frazeologiyalıq sóz dizbekleri ańlatatuǵın máni hám komponentleriniń mánisine hesh qanday qatnas jasamaydı, olardıń jeke mánilerinen hesh qanday gárezli emes. Al, kerisinshe, frazeologiyalıq ótlesiwler ótkir mánige iye. Mısalı: qoy awzınan shóp almaytuǵın, qamırdan qıl suwırǵanday, túyeden postın taslaǵanday, dárya tassa tobıǵına kelmeytuǵın, tayaǵın iyt ǵayzaǵan hám t.b.

Bular bóleklerge bólip bolmaytuǵın leksikalıq pútin birlik bolıp, anaw ya mınaw frazeologiyalıq ótlesiw ańlatatuǵın máni onıń quramındaǵı elementlerden tuwmaytuǵınıń kóriwimizge boladı.

Qaraqalpaq tilinde kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń mınaday ótlesken túrleri ushırasadı. Mısalı: demine nan pisken, dárya tassa tobıǵına kelmeytuǵın, jalań ayaq, jesir qatın mın qoy aydaǵan, jeti jurttı qurtqan, jórgeginde qaqqan, qoy ústinde torǵay jumalaǵan, kóziniń eti ósken, suw juqpas, tayaǵın iyt ǵayzaǵan, túyeniń üstinen iyt qapqan, hár murnında batpan samalı bar, murnına samal engen hám t.b.

Bul frazeologizmlerde kelip shıqqan pútin mániden quramındaǵı jeke mánileri pútkilley gárezsiz. Mısalı: dárya tassa tobıǵına kelmeytuǵın frazeologiyalıq sóz dizbeginiń pútin mánisi arqayın, oysız degendi bildiredi. Al, onıń hár bir komponenti dárya, tasıw, tobıq, kelmew sózleriniń mánisi kelip shıqqan pútin mánige jaqınlaspaydı. Bunnan basqa kóziniń eti ósken – menmen, kókirek; jalań ayaq- jarlı, gedey; tayaǵın iyt ǵayzaǵan - jumıssız, talapsız, hayyar; suw juqpas - ótirikshi, jalatay; murnına samal engen – er jetken, ulǵayǵan degen mánilerdi bildiredi. Olardıń hár biriniń mánileri quramındaǵı sózlerdiń mánilerinen gárezsiz. Komponentleriniń ornınıń almasıwı pútin mániniń buzılıwına alıp keledi. Jáne de olarǵa qálegen affikslerdi qosıp qollana almaymız. Mısalı, kóziniń eti ósken degen frazeologizmdi *kóziniń etleri ósirilgen yamasa kózleriniń etlerin ósirtken* dep ózgerte almaymız. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ishinde kelbetlik mánili frazeologizmler mánilik jaqtan ótkir bolıp, emocional-ekspressivlik boyawı basım keledi. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri obrazlı kórkem súwretlewde olardan jiyi paydalanadı:

Sulıw sózli, kelbeti *jerden piship alǵanday* nazlı erkeshiliginiń jarasımlısın qáytersen! (G.Esemuratova. Shıǵarmaları. I tom. 337-bet).

Búginligi on eki jıl qoslas bolǵan, kórgenlerdiń awzınan suwı qurıytuǵın, *ay dese awzı, kún dese kózi bar* jigirma jeti jasar názalimdi óltirip, qolım qanǵa bılǵanıp kelip otırman. (M. Nızanov “Tańlamalı shıǵarmaları” 129-bet)

Ózi de *on barmaǵı oyılǵan* sheber. (G.Esemuratova. Shıǵarmaları. I tom. 101-bet).

Bul mısallarda keltirilgen frazeologizmler *jerden piship alganday*, ay dese awzı, kún dese kózi bar- sulıw; *on barmağı oyılğan – sheber mánilerin berip shıǵarma qahamanınıń unamlı táreplerin súwretlep tur.*

Al, tómendegi mısallarda keltirilgen frazeologizmler qaharmanlardıń hár qıylı unamsız sıpatların obrazlı túrde, emocional-ekspressivlik boyawlar menen berip, shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırıwǵa táseri sezilerli dárejede dep oylaymız. Mısallar:

Gileń jaman-jáwtik, *ıssı nanǵa algısız*, biz qusaǵan dáyeksizler aman qalıp atır. (Sh.Seytov «Xalqabad» romanı 30-b, 2-k).

Abaylasam, Ashir sol qızlardıń izinen *juwılmaǵan qasıqtay* jumpıldap juwırıp júrgenin sezip qaldım. (G.Esemuratova “Dáwirler nápesi” toplamı “Er bası ǵawǵalı keler” 9-bet).

- Sonday urnıqqır, kiyatırǵannıń ketpenin, *baratırǵannıń baltasın alıp qalıp júrgen* Kishkentaydıń keshegide úy betke barsam bir qolın stanok iynine shekem shaynap ketipti. (A. Abdiev. «Jin-lıpırlar uyası»).

Kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń bir bólegi zatlardıń sıpat-belgilerin bildirip keledi. Bunday kelbetlik mánili frazeologizmlerdi kórkem shıǵarmalarda kóp ushıratıwımızga boladı. Msallar:

- Kelinniń awqatınıń *dámi joq, tatıwı joq.* (M. Nızanov «Sen kúymeseń, men kúymesem...»)

Men kishkene waqtında geyde túyinshigin aqtarıp, *láttesi shıqqan góne* kóksilerin bizlerge áhmiyeti joq buyımlardıń hár qaysısın bir sıypap kórip, inildap otırǵanları kóz aldım keledi. (G.Esemuratova. Shıǵarmaları. II tom. 7-bet).

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri pikirdi keń, obrazlı, ótkir etip beriw ózgesheligi menen basqa til birliklerinen ayrıqshalanıp turadı. Olar - nominativ hám qosımsha reńkleriniń ajıralmas birliğinen ibarat bolǵan arawlı sóylew figuraları. [5. 39.] Sonlıqtan da frazeologizmlerdiń ishinde ásirese adyektiv frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda áhmiyetli kórkemlew quralları retinde qollanıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдуллаев А. Узбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, 1983.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 2020-jıl.
3. Aynazarova G. T. Qayıpbergenovtıń «Muǵallimge rahmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanılıwı. Research and Education jurnalı. 2022.
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.

5. Ёулдошев Б. Узбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари-Тошкент. «Мухаррир» нашриёти. 2013.
6. Наурызбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре, Ташкент, 1972.
7. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялы қ системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. - Нөкис, «Qaraqalpaqstan» баспасы. 2020-жыл.
8. Таһирбергенов Ж. Qaraqalpaq tilindegi feyil mánili frazeologizmler. Monografiya. – Nókis; «Iimpaz» baspası, 2021-jıl.